

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Continuïteit en verandering in de politieke kaart van Nederland 1897-1913

Stoppelenburg, C.; Wusten, H. van der

Citation

Stoppelenburg, C., & Wusten, H. van der. (1986). Continuïteit en verandering in de politieke kaart van Nederland 1897-1913. *Acta Politica*, 21: 1986(4), 431-448. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3452631>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3452631>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Princeton, NJ 1982.

54. Richard F. Staar, The MBFR process and its prospects, *Orbis*, Vol. 27-4 (Winter 1984, p. 999-1010.

55. John H. Barton en Lawrence D. Weiler, op.cit., p. 271.

56. Alan F. Neidle, The rise and fall of multilateral arms control: choices for the United States, in: Edward C. Luck (ed.), *Arms control: The multilateral alternative*, New York University Press, New York/Londen 1983, p. 15.

Onderzoek

Continuïteit en verandering in de politieke kaart van Nederland 1897-1913

C. Stoppelenburg en H. van der Wusten

1. Inleiding

Tussen de kieswet-Van Houten in 1896 en de grondwetsherziening van 1917 vonden vijf echte verkiezingen voor de Tweede Kamer plaats onder nagenoeg gelijkblijvende regels. Uit alle 100 kiesdistricten werd één Kamerlid gekozen door een electoraat van mannen van 25 jaar of ouder, waarin de armen nog ontbraken. De uitslagen van die verkiezingen (in 1897, 1901, 1905, 1909 en 1913; die van 1917 had een puur formeel karakter en blijft buiten beschouwing) vormen het onderwerp van dit artikel. Wij zijn met name geïnteresseerd in de politieke kaart van Nederland gedurende deze periode. We gaan daartoe na hoe de zetels die aan de verschillende politieke hoofdstromen toevielen als regel over het land waren verdeeld en welke systematische veranderingen zich daarin in deze periode voordeden. Daarnaast houden wij ons bezig met de vraag waar de politieke strijd om de zetels het hevigst werd gestreden en waar deze zich niet of nauwelijks voordeed. Ter interpretatie van de aldus verkregen patronen zullen wij allereerst de betekenis van de verdeling naar religieuze gezindte nagaan en daarna de rol van de stedelijkheid belichten. Ten slotte blijkt ook het alliantiegedrag van de diverse hoofdstromen van gewicht.

De onderhavige periode heeft in de recente Nederlandse geschiedenis een eigen karakter. In deze jaren kreeg de moderne massapolitiek, evenals elders in West-Europa, definitief zijn beslag. Vanaf 1880 vormden de conflicten rond kiesrechtuitbreiding, organisatie van het onderwijs en 'sociale quaestie' de kristallisatiepunten waaromheen partijen hun aanhang verwierven. Sommige ervan werden massapartijen. Hun ontwikkeling werd vervolgens door de kiesrechtuitbreiding zelf verder gestimuleerd. Rond 1900 nam de industriële produktie in Nederland snel toe, er was een omvangrijke trek van het platteland naar de stad, moderne vormen van organisatie deden in veel maatschappelijke sectoren hun intree. Gedurende de door deze 5 verkiezingen beslagen periode begonnen in Nederland die organisatorische complexen de overhand te krijgen die het land in het inter-

bellum en daarna zijn verzuilde aanzien hebben gegeven.

In 1897 was Nederland verdeeld in 100 enkelvoudige kiesdistricten. Kort voordien waren de in de grote steden overgebleven meervoudige districten opgedeeld. De afgevaardigden werden steeds met absolute meerderheid van stemmen gekozen. Had na een eerste stemming geen der kandidaten meer dan de helft der stemmen, dan volgde een tweede ronde tussen de twee kandidaten met het grootste aantal stemmen. Stromingen kwamen dus alleen aan bod wanneer zij binnen een district over een behoorlijk deel van het electoraat konden beschikken of wanneer zij met partijen uit een andere stroming een betrouwbare alliantie konden aangaan.

Al bij de introductie van het stelsel was het aantal kiezers per district niet overal gelijk. De onderlinge verschillen tussen de districten namen metertijd nog toe, vooral door de ongelijke bevolkingsontwikkeling. In 1913 kozen de in totaal 21.202 kiezers van de districten Amsterdam I, Amsterdam IV, Amsterdam VI en Amsterdam VII, de oude stad binnen de grachtengordel, vier afgevaardigden, terwijl het district Amsterdam IX, met het nieuwgebouwde Amsterdam-West met 22.557 kiezers slechts één Kammerlid kon kiezen.

Zoals vaak in districtenstelsels weerspiegelde de verdeling van de zeteltallen slechts zeer gebrekkig de verdeling der stemmentallen. Zie voor een algemene beschouwing van dit verschijnsel, bekend als 'malapportionment', Taylor en Johnston (1979, p. 336-342). Met iets meer dan de helft der stemmen in de eerste ronde wonnen de liberalen in 1897 uiteindelijk alle negen zetels van Amsterdam (tabel 1). Zelfs toen de percentages stemmen voor protestantse kandidaten in 1897 en 1905 opliepen tot 29,1 en 29,9% in de eerste ronde, behaalden zij geen enkele zetel. De gevolgen van het districtenstelsel beperkten zich niet tot Amsterdam. In 1905 en 1913

Tabel 1: Percentage stemmen eerste ronde en aantal behaalde zetels bij de Tweede-Kamerverkiezingen 1897-1913 in de 9 districten van Amsterdam

	Liberalen		Socialisten		Protestanten		R. Katholieken	
	stemmen %	zetels	stemmen %	zetels	stemmen %	zetels	stemmen %	zetels
1897	50.6	9	5.0	0	29.1	0	15.3	0
1901	53.5	7	12.9	0	22.4	2	11.2	0
1905	43.4	8	21.3	1	29.9	0	5.4	0
1909	36.9	4	28.4	2	27.0	3	7.7	0
1913	32.1	5	39.4	4	22.7	0	5.8	0

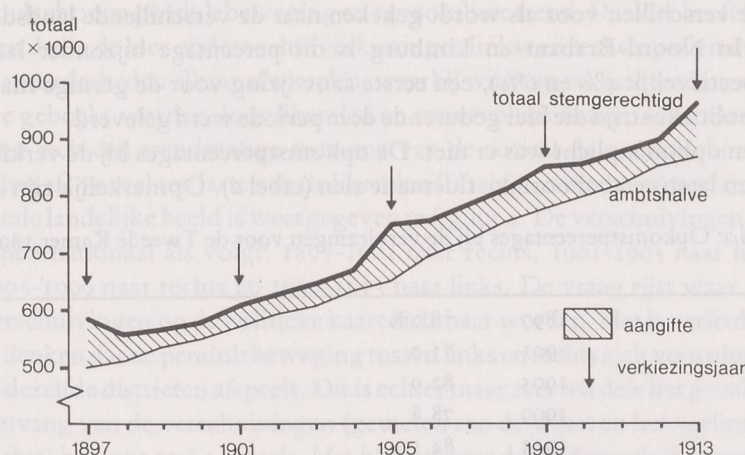
Bron: Parlement en kiezer 1913/1914. Statistiek der Tweede-Kamerverkiezingen 1914

behaalde de 'linkerzijde', dat is liberalen en sociaal-democraten samen, een parlementaire meerderheid, hoewel zij in de eerste ronde over het hele land minder stemmen kregen dan de confessionelen, de 'rechterzijde' (Albrecht, 1960, p. 301).

Na de invoering van de kieswet-Van Houten was de census niet meer het enige criterium voor het verkrijgen van kiesrecht, al bleef het wel het belangrijkste. De 'belastingkiezers', die mannen van 25 jaar of ouder die onder de census vielen, hadden automatisch het kiesrecht. De census verschilde echter per gemeente. In de steden was de census, het minimumbedrag van de aanslag in één of meer rijksdirecte belastingen (vermogensbelasting, bedrijfsbelasting en personele belasting) dat men moest betalen om zich voor het kiesrecht te kwalificeren, hoger dan daarbuiten. Daarnaast bestond de mogelijkheid voor mannen van 25 jaar of ouder zich als 'aangiftekiezer' in het kiesregister te laten registreren, mits men een bepaald bedrag aan huur betaalde, een vast loon of pensioen genoot, een bepaald banktegoed had of voor een bepaald examen was geslaagd. De vereiste hoogte van huur, loon en pensioen was ook per gemeente vastgesteld. De 'loonkiezers' moesten zich ieder jaar opnieuw inschrijven, in de andere gevallen werd men na aangifte ieder jaar 'ambtshalve' op de kiezerslijst geplaatst (Kiezersstatistiek 1902, p. V-VIII, en volgende jaren).

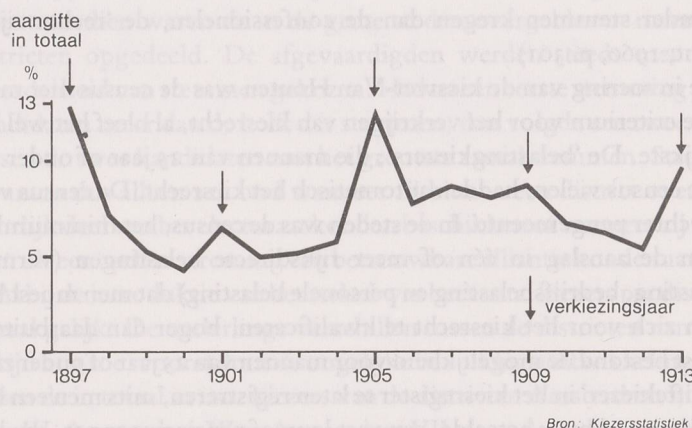
Voorals gevolg van de toenemende welvaart vond een geleidelijke uitbreiding van het electoraat plaats (figuur 1). Mocht in 1897 nog slechts

Figuur 1: Ontwikkeling van het totaal aantal kiesgerechtigden (ambtshalve + aangifte) 1897-1913

Bron: Kiezersstatistiek

Figuur 2: Percentage aangiftekiesers in het totaal aantal kiesgerechtigden 1897-1913

47% van de mannen van 25 jaar of ouder stemmen, in 1913 was dit 68%; het absolute aantal kiezers steeg van 577.059 tot 960.676. Tussen de districten bestonden echter grote verschillen in de proportie mannen met kiesrecht. Enerzijds werd dit veroorzaakt door de ongelijke bepalingen voor stad en platteland, anderzijds door de differentiële belangstelling om zich als 'aangiftekieser' te laten registreren. Uit analyse van de relatieve omvang van het aantal kiesgerechtigden voor 1909 en 1913 komt naar voren dat stedelijkheid en katholicisme beide in negatieve zin de grootste invloed hadden (Stoppelenburg, 1984, p. 67-71). Het nationale percentage 'aangiftekiesers' varieerde tussen de 4% en 13%. In verkiezingsjaren is een duidelijke verhoging te constateren (figuur 2). Ook hier doen zich grote verschillen voor als wordt gekeken naar de verschillende landsdelen. In Noord-Brabant en Limburg is dit percentage bijzonder laag (respectievelijk 4% en 6%), een eerste aanwijzing voor de geringe mate van politieke strijd die hier gedurende deze periode werd geleverd.

Een opkomstplicht was er niet. De opkomstpercentages bij de verkiezingen laten een behoorlijke fluctuatie zien (tabel 2). Opmerkelijk zijn de

Tabel 2: Opkomstpercentages bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer 1897-1913

1897	78.0%
1901	73.0
1905	82.9
1909	78.8
1913	84.5

Bron: Verkiezingsstatistiek

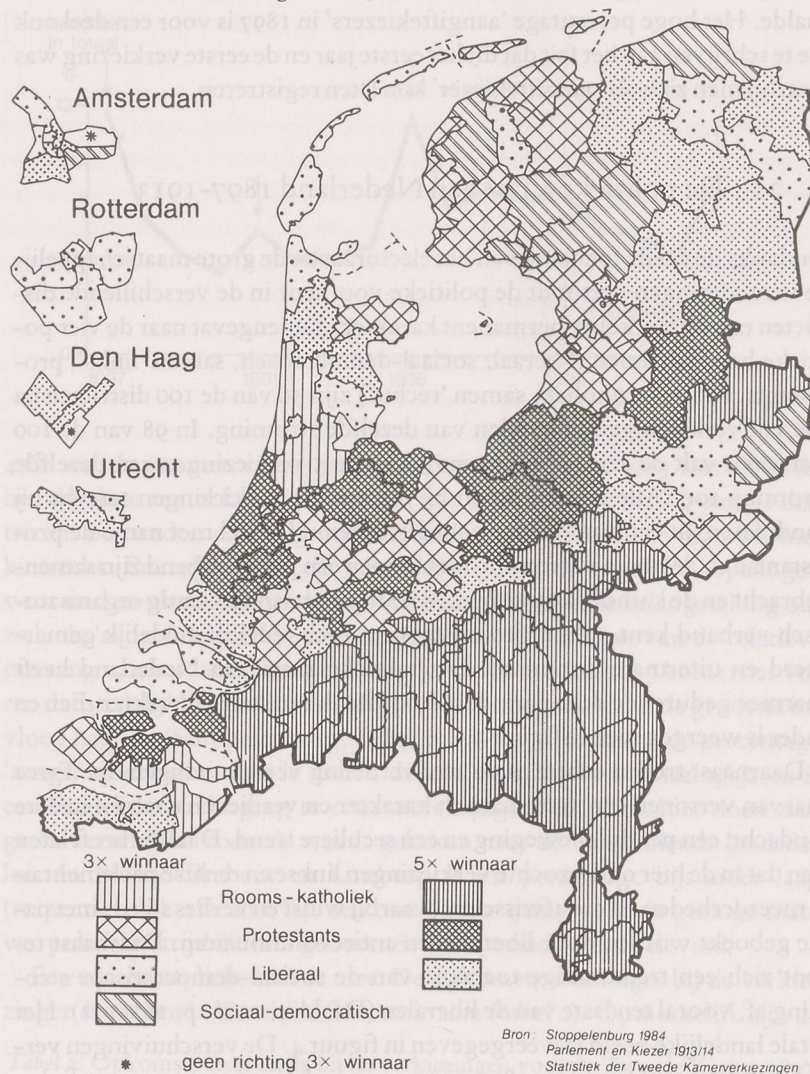
hoge percentages van opkomst en 'aangiftekiesers' in 1897, 1905 en 1913. Dit zijn verkiezingen waarin de linkerzijde een Kamermeerderheid behaalde. Het hoge percentage 'aangiftekiesers' in 1897 is voor een deel ook toe te schrijven aan het feit dat dit het eerste jaar en de eerste verkiezing was waarbij men zich als 'aangiftekieser' kon laten registreren.

2. De politieke kaart van Nederland 1897-1913

Ondanks de snelle toename van het electoraat en de grote maatschappelijke veranderingen vertoont de politieke voorkeur in de verschillende districten een opmerkelijk permanent karakter. Samengevat naar de vier politieke hoofdstromen (liberaal, sociaal-democratisch, samen 'links'; protestants, rooms-katholiek, samen 'rechts') zijn 56 van de 100 districten na alle vijf verkiezingen in handen van dezelfde stroming. In 98 van de 100 districten valt de zetel in minstens 3 van de 5 verkiezingen aan dezelfde stroming toe. Alle zetels komen bij elk van de verkiezingen terecht bij kandidaten uit één van de vier hoofdstromen. Hoewel met name de protestantse en de liberale stroming niet binnen één partijverband zijn samengebracht en de katholieke partij, de RKSP, vooralsnog weinig organisatorisch verband kent, zijn de hoofdstromen toch redelijk duidelijk gemarkeerd en uitermate dominant. De politieke kaart van Nederland heeft daarmee gedurende deze periode in hoofdzaak een stabiel karakter. Een en ander is weergegeven in figuur 3.

Daarnaast treden echter in de zetelverdeling verschuivingen op. Twee daarvan vertonen een systematisch karakter en verdienen daarom nadere aandacht: een pendulebeweging en een seculiere trend. Daalder heeft laten zien dat in de hier onderzochte verkiezingen linkse en rechtse parlementaire meerderheden elkaar afwisselen, waarbij winst en verlies steeds met name geboekt worden door liberalen en antirevolutionairen. Daarnaast tekent zich een trendmatige toename van de sociaal-democratische stroming af, vooral ten laste van de liberalen (Daalder, 1980, p. 167-172). Het totale landelijke beeld is weergegeven in figuur 4. De verschuivingen verlopen nationaal als volgt: 1897-1901 naar rechts, 1901-1905 naar links, 1905-1909 naar rechts en 1909-1913 naar links. De vraag rijst waar deze verschuivingen op de politieke kaart zichtbaar worden. Het is verleidelijk te denken dat de pendulebeweging tussen links en rechts zich voortdurend in dezelfde districten afspeelt. Dit is echter maar zeer ten dele het geval. De omvang van de verschuivingen (gemeten aan de winst en het verlies van rechts) belooft 10 à 14 zetels. Het blijkt echter dat gedurende de 5 verkiezingen in totaal 29 districten te eniger tijd bij een links-rechtsverschuiving

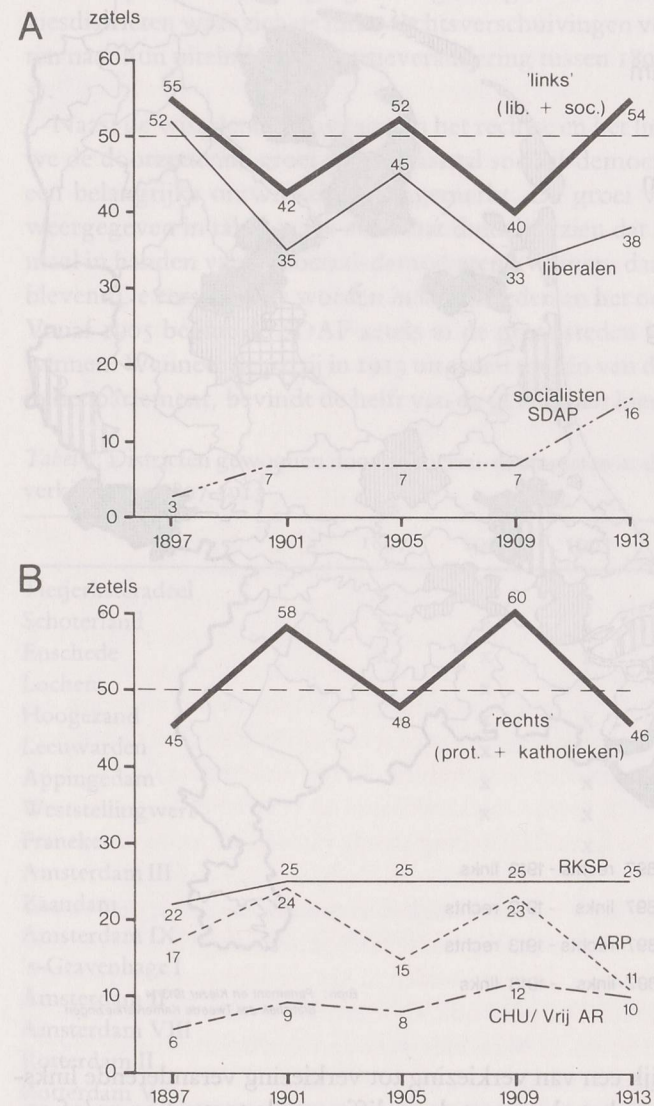
Figuur 3: Richting van de afgevaardigden per district in minstens 3 en in alle 5 de Tweede-Kamerverkiezingen 1897-1913

betrokken zijn. In 14 districten deed zich één zo een verschuiving voor, in 10 districten was dit tweemaal het geval, in 3 districten driemaal en in 2 districten viermaal, het maximaal te bereiken aantal. Van een herhaalde beweging van kiezers in bepaalde delen van het land is zo gezien niet op grote schaal sprake.

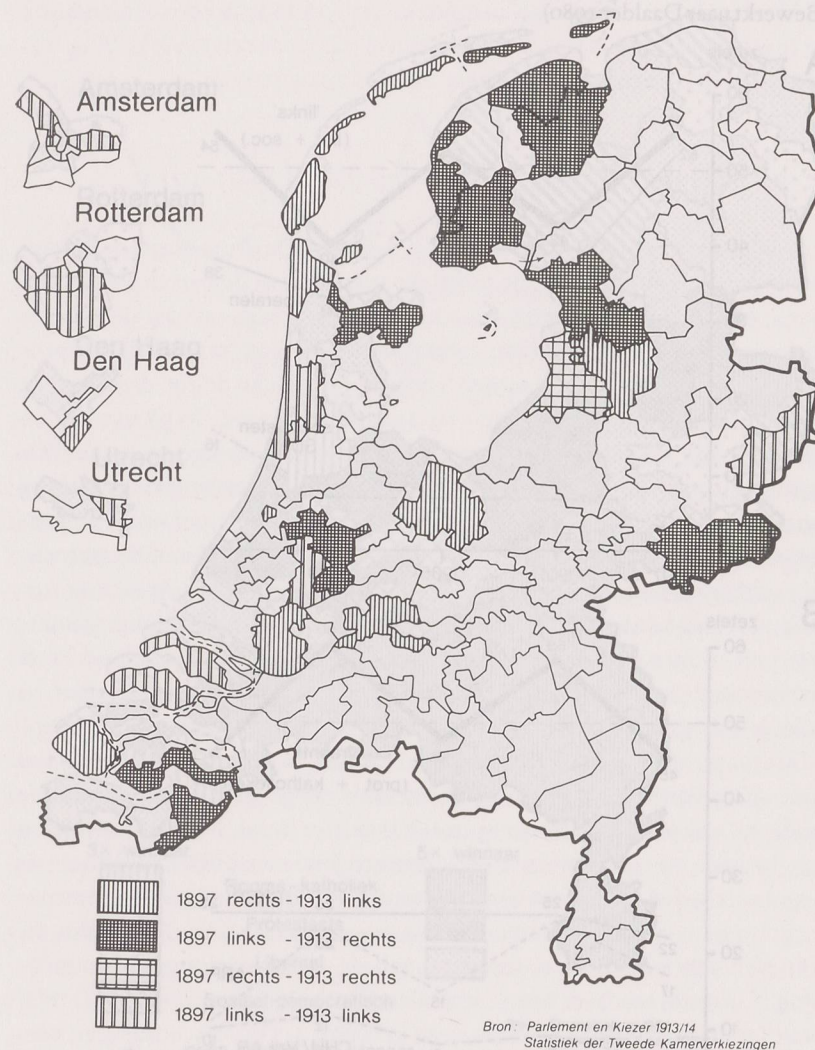
Het is overigens opvallend dat onder de 29 links-rechts- en rechts-links-

Figuur 4: Kamerzetels van 'links' (A) en 'rechts' (B) en hun samenstellende partijen 1897-1913 (Bewerkt naar Daalder 1980)

verschuivingen geen enkele tegenbeweging ten opzichte van het landelijk patroon voorkomt. Voor zover districten hetzij in de ene hetzij in de andere richting verschuiven, is dat altijd in overeenstemming met de voor de betreffende verkiezing geldende richting van de pendelbeweging. Er is

Figuur 5: De 29 districten betrokken bij de links-rechts en/of rechts-linkswisselingen, naar de richting der afgevaardigden na de verkiezingen van 1897 en 1913

dus klaarblijkelijk een van verkiezing tot verkiezing veranderende links-rechtsoriëntatie in het electoraat door differentiële toetreding en/of opkomst of door voorkeursverandering, die zich achtereenvolgens in verschillende districten sterker en minder sterk aftekent. Zou elk van deze districten aan alle verschuivingen hebben deelgehad, dan zou het patroon van 1913 gelijk moeten zijn aan dat van 1897. In feite zijn er van de 29 districten in 1913 nog slechts 12 in hetzelfde kamp, waarvan 11 in het linkse

en 1 in het rechtse. De overige 17 zijn gewisseld. Acht districten zijn links geworden, 9 zijn rechts geworden. De uiteindelijke verschuiving, die deze landelijke pendelbeweging teweeg brengt, is weer te geven door de 29 kiesdistricten waar zich de links-rechtsverschuivingen voordoen te karteren naar hun uiteindelijke positieverandering tussen 1897 en 1913 (figuur 5).

Naast de wisselende omvang van het rechtse en het linkse blok hebben we de doorzettende groei van het aantal sociaal-democratische zetels als een belangrijke ontwikkeling aangemerkt. De groei van het zeteltal is weergegeven in tabel 3. De tabel laat duidelijk zien dat de zetels die eenmaal in handen van de sociaal-democraten kwamen, daar in de regel ook bleven. De eerste zetels worden in het noorden en het oosten gewonnen. Vanaf 1905 begint de SDAP zetels in de grote steden van het westen te winnen. Wanneer de partij in 1913 uitgroeit tot één van de grote formaties in het parlement, bevindt de helft van de gewonnen kiesdistricten zich in

Tabel 3: Districten gewonnen door de sociaal-democraten in de Tweede-Kamerverkiezingen 1897-1913

	1897	1901	1905	1909	1913
Tietjerksteradeel	x				
Schoterland	x	x	x		x
Enschede	x	x	x		x
Lochem		x			
Hoogezand		x	x		
Leeuwarden		x			x
Appingedam		x	x	x	x
Weststellingwerf		x	x	x	x
Franeker			x	x	x
Amsterdam III			x	x	x
Zaandam				x	x
Amsterdam IX				x	x
's-Gravenhage I				x	x
Amsterdam II					x
Amsterdam VIII					x
Rotterdam II					x
Rotterdam V					x
Utrecht II					x
Veendam					x
	3	7	7	7	16

Bron: Parlement en kiezer 1913/1914. Statistiek der Tweede-Kamerverkiezingen 1914

de vier grote steden. Bijna de helft van de in de grote steden aanwezige zetels is dan in handen van de sociaal-democraten gekomen. Opmerkelijk is dat ook in eerdere perioden in de Nederlandse geschiedenis belangrijke politieke oppositie vanuit de provincie gestalte kreeg voor deze zich naar de politieke centra Den Haag en Amsterdam bewoog (Van Tijn, 1971).

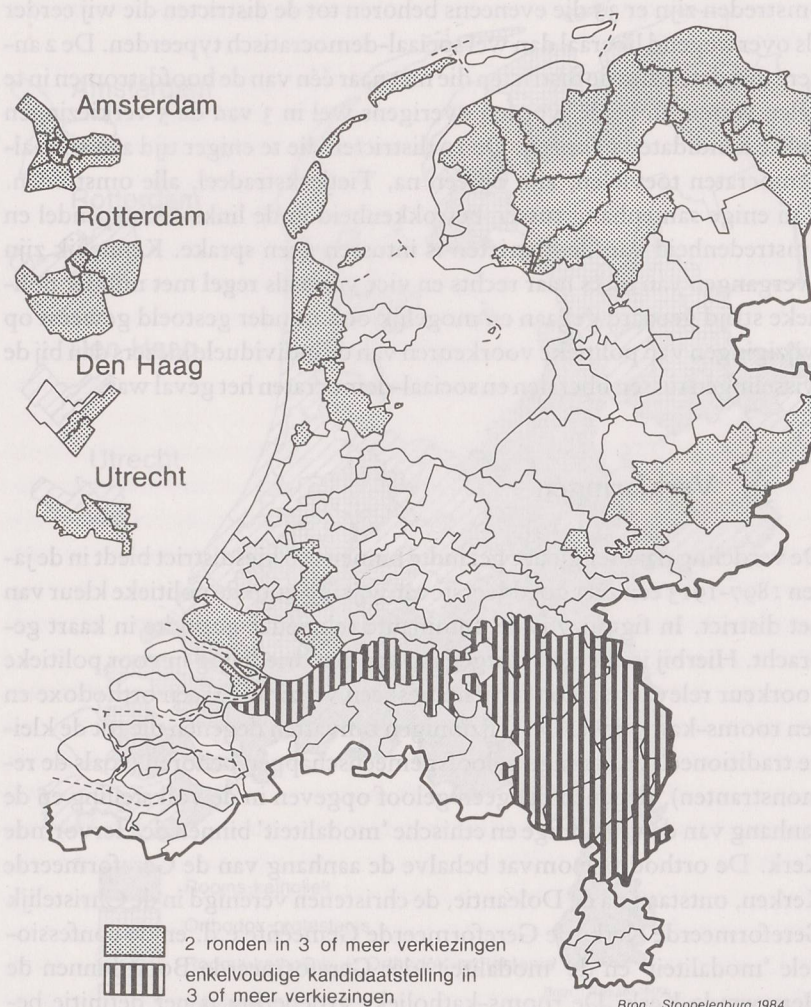
Een ander aspect van de verkiezingen dat gedeeltelijk samenhangt met de net besproken kenmerken zonder er geheel mee samen te vallen, betreft de omstredenheid der zetels. We meten de omstredenheid af aan de gang van zaken rond de kandidaatstelling en het aantal kiesronden. Waar slechts van enkelvoudige kandidaatstelling sprake is, is de zetel kennelijk onomstreden. Waar voor een zetel bij herhaling tweede ronden in de verkiezingen moeten worden gehouden om de einduitslag te bepalen, is de zetel kennelijk omstreden. In figuur 6 is vastgelegd waar in meer dan de helft der verkiezingen een tweede ronde was en waar in meer dan de helft der verkiezingen sprake was van enkelvoudige kandidaatstelling. Zo krijgen we een beeld van de omstredenheid der zetels.

Het is daarbij goed in het oog te houden dat omstredenheid niet hetzelfde is als frequente verandering in de zeteltoewijzing tussen stromingen en onomstredenheid niet automatisch betekent dat die veranderingen achterwege blijven. Niet alleen kan de politieke strijd zich steeds afspelen binnen één van de vier onderscheiden stromingen, waardoor ook bij verschuivingen tussen partijen de zetel steeds in dezelfde stroming blijft, ook kan de strijd tussen wie dan ook gestreden steeds dezelfde uitkomst opleveren. Bij enkelvoudige kandidaatstelling is het in theorie mogelijk dat deze steeds uit een andere partij afkomstig is waardoor de zetel tussen partijen en/of stromingen kan verschuiven. In het onderhavige geval is bij omstredenheid steeds sprake van kandidaten uit verscheidene stromingen en bij enkelvoudige kandidaatstelling steeds van één stroming in een bepaald district.

Het beeld van figuur 6 is betrekkelijk duidelijk. In een groot deel van de katholieke districten beneden de Maas is van politieke strijd in deze periode geen sprake geweest. In de grote steden in het westen waren vrijwel alle districten omstreden. Dat gold ook voor een groot deel van de zetels in overig Nederland boven de Maas die overwegend in handen van de liberalen en de sociaal-democraten waren in dit tijdvak.

Samenvattend bestaat de politieke kaart van Nederland in deze periode uit een stabiel patroon voor de vier politieke hoofdstromen. Een daaraan in gewicht ondergeschikte pendulebeweging tussen links en rechts blijkt bij nader inzien een ingewikkelde herschikking op te leveren. De sociaal-democraten winnen hun eerste zetels met name in de voormalige liberale districten eerst in het noorden en het oosten, later vooral in de vier grote

Figuur 6: Omstredenheid der districten 1897-1913

Bron: Stoppelenburg 1984

steden. Enkele districten betrokken bij de links-rechtspendel vallen bij gelegenheid ook aan de SDAP toe. In andere gevallen verwerft de SDAP zetels, die daarvoor steeds in liberale handen zijn geweest. Het gaat dus bij de pendelbeweging en de opkomst van de SDAP om twee onderscheiden processen, die elkaar echter hier en daar raken. In een groot deel van het gebied waar katholieken hun zetels verkrijgen, is van politieke strijd geen sprake geweest. De meest omstreden verkiezingen doen zich daarentegen voor in districten waar liberalen en sociaal-democraten uiteindelijk de boventoon voeren. Zij doen dit dus maar zelden zonder wederzijdse hard-

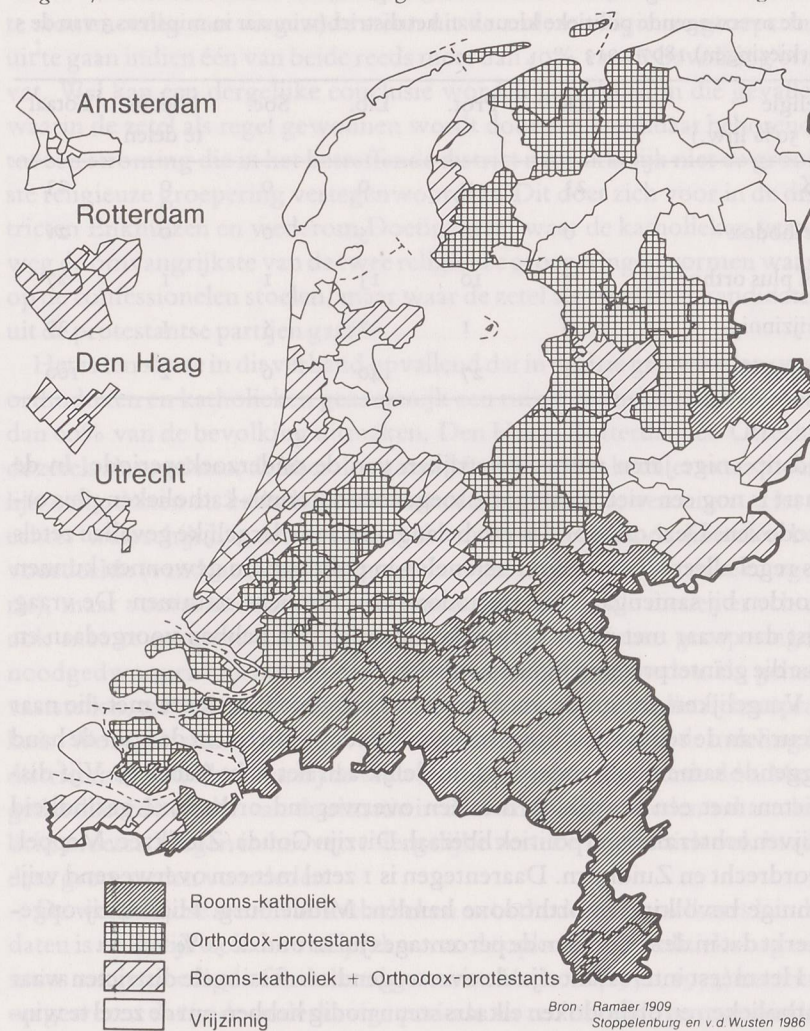
nekkige tegenstand in deze periode. Van de 37 districten geclassificeerd als omstreden zijn er 35 die eveneens behoren tot de districten die wij eerder als overwegend liberaal dan wel sociaal-democratisch typeerden. De 2 andere districten zijn de districten die niet naar één van de hoofdstromen in te delen waren; in beide worden overigens wel in 3 van de 5 verkiezingen linkse kandidaten gekozen. De 19 districten die te eniger tijd aan sociaal-democraten toevielen, zijn op één na, Tietjerkstradeel, alle omstreden. Van enige samenhang tussen betrokkenheid in de links-rechtspendel en omstredenheid van de districten is intussen geen sprake. Kennelijk zijn overgangen van links naar rechts en vice versa als regel met minder politieke strijd gepaard gegaan en mogelijk ook minder gestoeld geweest op wijzigingen van politieke voorkeuren van de individuele kiezers dan bij de wisselingen tussen liberalen en sociaal-democraten het geval was.

3. Verklaringen

De verdeling naar religieuze gezindte binnen een kiesdistrict biedt in de jaren 1897-1913 een zeer goede eerste aanwijzing voor de politieke kleur van het district. In figuur 7 is de dominante religieuze gezindte in kaart gebracht. Hierbij is allereerst uitgegaan van een driedeling in voor politieke voorkeur relevante geloofsoriëntaties: een vrijzinnige, een orthodoxe en een rooms-katholieke. De vrijzinnigen omvatten degenen die tot de kleine traditioneel-vrijzinnige geloofsgemeenschappen behoren (zoals de remonstranten), degenen die geen geloof opgeven in de volkstelling en de aanhang van de vrijzinnige en ethische 'modaliteit' binnen de Hervormde Kerk. De orthodoxie omvat behalve de aanhang van de Gereformeerde Kerken, ontstaan na de Doleantie, de christenen verenigd in de Christelijk Gereformeerde Kerk, de Gereformeerde Gemeente e.d. en de confessionele 'modaliteit' en de 'modaliteit' der Gereformeerde Bond binnen de Hervormde Kerk. De rooms-katholieke groepering is per definitie bepaald.

Er zitten aan deze verdeling twee hoofdproblemen vast; de begrenzing tussen orthodoxen en vrijzinnigen binnen de Hervormde Kerk en de bepaling van de geloofsrichting voor de kiesgerechtigden. Ter oplossing van het eerste probleem hebben wij ons verlaten op de 'modaliteit' der predikanten. Elders is gerapporteerd hoe wij voor elke gemeente deze 'modaliteit' hebben bepaald en waarom de grens tussen vrijzinnigen en orthodoxen bij de grens ethisch-confessioneel werd gelegd (Stoppelenburg en Van der Wusten, 1986). Vervolgens werden op grond van de verdelingen van predikantsplaatsen binnen een gemeente fracties vrijzin-

Figuur 7: De kiesdistricten naar de religie van de meerderheid der bevolking

nige en orthodoxe hervormden bepaald. Omdat pas na 1910 de moderne organisatie der 'modaliteiten' zover is gevorderd dat wij in voldoende mate het toebehoren der predikanten kunnen bepalen, zijn wij voor deze variabele gedwongen geweest de godsdienstige verdeling uit de volkstelling van 1920 als basis te gebruiken. Dit klemte te meer daar voor het probleem, dat eigenlijk slechts de verdeling naar godsdienst voor de kiesgerechtigden volgens het geldende censuskiesrecht hier van betekenis is en niet die voor de hele bevolking, nog geen goede oplossing is gevonden. Wij nemen dus genoegen met een godsdienstige verdeling voor de totale bevolking op een

Tabel 4: Verdeling der districten naar de religie van de meerderheid der inwoners en de overwegende politieke kleur van het district (winnaar in minstens 3 van de 5 verkiezingen) 1897-1913

Religie (> 50% inw.)	RK	Prot.	Lib.	Soc.	Niet in te delen	Totaal
RK	23	0	0	0	0	23
Orthodox	0	16	5	0	0	21
RK plus orthodox	2	10	13	1	1	27
Vrijzinnig	0	1	22	5	1	29
Totaal	25	27	40	6	2	100

tijdstip enige jaren na het verstrijken van de onderzoeksperiode. In de kaart is nog een vierde categorie toegevoegd; rooms-katholieken plus orthodoxen. Deze categorie is van belang omdat in dergelijke gevallen zetels als regel alleen door de confessionelen in politieke zin gewonnen kunnen worden bij samengaan van orthodoxe en katholieke stemmen. De vraag rijst dan waar met name dergelijke allianties zich hebben voorgedaan en hoe die geïnterpreteerd kunnen worden.

Vergelijken wij nu de verdeling naar religieuze gezindte met die naar kleur van de zetels zoals beschreven in figuur 3, dan treedt de voor de hand liggende samenhang inderdaad duidelijk aan het licht (tabel 4). Vijf districten met een bevolking met een overwegend orthodoxe gezindheid blijven echter als regel politiek liberaal. Dit zijn Gouda, Zierikzee, Meppel, Dordrecht en Zuidhorn. Daarentegen is 1 zetel met een overwegend vrijzinnige bevolking in orthodoxe handen: Middelburg. Hierbij zij opgemerkt dat in deze gevallen de percentages juist rond de 50% vallen.

Het meest interessant zijn de overwegend confessionele districten waar katholieken en orthodoxen elkaars steun nodig hebben om de zetel te winnen. Van de 27 districten met een meerderheid van orthodoxen plus katholieken blijkt meer dan de helft niet overwegend in handen van politiek rechts te zijn gekomen, in twaalf districten was dit echter wel het geval. Om de zetel voor de confessionelen te winnen zal vaak steun van orthodoxe en rooms-katholieke kiezers voor elkaars kandidaten nodig zijn geweest. In districten waar beide religieuze groeperingen lang niet de helft van de bevolking vormden, en men toch als regel de zetel won, kan dit als zeker worden aangenomen. Het gaat hier om de districten Leiden, Zwolle en Doetinchem (geen van beide groeperingen reikt tot 40%). Aangezien onze bepalingen van de kwantitatieve verhoudingen naar religieuze ge-

zindte voor het electoraat nog niet erg betrouwbaar zijn, is het wellicht al te stoutmoedig van vergaande steun uit de andere religieuze groepering uit te gaan indien één van beide reeds meer dan 40% van de bevolking omvat. Wel kan een dergelijke conclusie worden getrokken in die gevallen waarin de zetel als regel gewonnen wordt door een kandidaat behorende tot een stroming die in het betreffende district nadrukkelijk niet de grootste religieuze groepering vertegenwoordigt. Dit doet zich voor in de districten Enkhuizen en wederom Doetinchem, waar de katholieken verreweg de omvangrijkste van de twee religieuze groeperingen vormen waarop de confessionelen stoelen, maar waar de zetel als regel naar kandidaten uit de protestantse partijen gaat.

Het is ten slotte in dit verband opvallend dat in de drie grote steden waar orthodoxen en katholieken gezamenlijk een ruime meerderheid van meer dan 60% van de bevolking uitmaken, Den Haag, Rotterdam en Utrecht, de zetels als regel naar de liberalen gaan. Misschien was het hier extra moeilijk orthodoxen en katholieken achter één kandidaat te verenigen. Het is echter waarschijnlijk dat het kiesrecht in het algemeen de liberalen bevoordeelde (vandaar in het algemeen hun grote zeteltallen in deze categorie), maar vooral in de steden met hun hoge census. We dienen er echter ook mee te rekenen dat we de verdeling van religieuze groeperingen noodgedwongen op het niveau van de verschillende steden als geheel vaststellen, terwijl in alledrie de gevallen van verscheidene districten sprake is. We zagen straks in het geval van Amsterdam al hoezeer de indeling in districten hier de liberalen bij de verwerving van zetels bevoordeelde. Meer gedetailleerde studie van de situatie in deze andere drie steden zal aan het licht moeten brengen in hoeverre dergelijke vertekeningen zich ook in andere grote steden voordeden.

De wederzijdse steun van katholieken en orthodoxen aan elkaars kandidaten is mogelijk ook door afspraken van de opkomende politieke organisaties aangemoedigd of in de hand gewerkt. Verhoef (1971, 1974) heeft erop gewezen dat in de onderhavige periode ter rechterzijde een vermindrend aantal kandidaten optreedt waarbij men zich ten gunste van elkaar terugtrekt. Dit gebeurt in deze districten met een meerderheid van orthodoxen en rooms-katholieken gewoonlijk al voor de eerste ronde, want van verkiezingen in twee ronden is hier zelden sprake. De katholieken in het bijzonder stellen weinig kandidaten buiten de districten waar ze van een meerderheid verzekerd zijn. Tot de uitzonderingen behoren de districten Beverwijk en Haarlemmermeer. Daar is bij herhaling een katholieke afgevaardigde gekozen. De katholieke minderheden zijn hier heel groot, maar de orthodoxen hebben hier toch waarschijnlijk minstens geholpen door zich van kandidaatstelling te onthouden.

Tabel 5: Verdeling der districten naar stedelijkheid en de overwegende politieke kleur van het district (winnaar in minstens 3 van de 5 verkiezingen) 1897-1913

Stedelijkheid	RK	Prot.	Lib.	Soc.	Niet in te delen	Totaal
+ 50% inw. in gem. > 20.000	4	5	23	2	2	36
+ 50% inw. in gem. < 20.000	21	22	17	4	0	64
Totaal	25	27	40	6	2	100

Van de zetels betrokken bij de links-rechtspendel liggen 22 van de 29 in confessioneel dan wel orthodox gebied. (De kans op dergelijke bewegingen loopt in beide typen gebieden niet ver uiteen.) Van een onwrikbare keuze voor rechts is, met name binnen orthodox-protestantse kring, in deze periode dus in sommige districten nog geen sprake, wanneer wij aan de mogelijkheid van te ernstige vertekening door de substitutie van kiesgerechtigden door bevolking voorbijgaan.

Ten slotte hebben wij de districten geordend naar de mate van stedelijkheid. Deze werd bepaald door het percentage der inwoners woonachtig binnen gemeenten met meer dan 20.000 inwoners in het kiesdistrict vast te stellen. In tabel 5 is de verdeling van de zetels naar dit criterium over de vier politieke hoofdstromen weergegeven. Eens te meer wordt hier duidelijk hoezeer van meet af aan de confessionele massapartijen de partijen van het platteland zijn geweest, terwijl links veeleer een stedelijk electoraat heeft gehad.

De stroming der sociaal-democraten wordt naarmate de tijd verstrijkt in toenemende mate een stedelijk verschijnsel. De mate waarin de sociaal-democraten daarbij op een aanhang van arbeiders steunden, kunnen wij met deze gegevens niet nagaan.

We zagen in de vorige paragraaf ook nog een ingewikkeld patroon van verschuivingen van links naar rechts en omgekeerd gedurende de hier bestudeerde reeks van verkiezingen. Hoewel de richting van de bewegingen per verkiezing volkomen vastlag, was dit met de districten waar zij plaats vonden, geenszins het geval. De uiteindelijke verschuivingen gezien over de gehele periode bleken betrekkelijk ingrijpend. Uit tabel 6 blijkt dat zij leiden tot een verdeling waarbij de kleur van de zetel beter aansluit bij de verklarende variabelen, religie en urbanisatiegraad, dan aan het begin van de periode het geval was. Die districten onder de 29 betrokkene, die in vrijzinnig Nederland liggen, worden linkser: die welke in orthodox en

Tabel 6: De verkiezingsuitslagen in de 29 districten betrokken bij de links-rechtspendel geordend naar religie en stedelijkheid 1897 en 1913

	1897				Totaal
	Stad		Platteland		
	L	R	L	R	
RK	—	—	1	—	1
Orthodox	—	—	7	3	10
RK + Orthodox	4	3	4	1	12
Vrijzinnig	4	1	—	1	6
Totaal	8	4	12	5	29

	1913				Totaal
	Stad		Platteland		
	L	R	L	R	
RK	—	—	—	1	1
Orthodox	—	—	4	6	10
RK + Orthodox	7	—	2	3	12
Vrijzinnig	5	—	1	—	6
Totaal	12	—	7	10	29

rooms-katholiek Nederland liggen, worden rechtser. De stedelijke districten worden linkser en die op het platteland rechtser. Dit duidt er naar onze mening op, dat én door de toenemende omvang van het electoraat én door de verdere nationale organisatie van de partijen, de slechts door een klein deel van de bevolking bepaalde en door plaatselijke kwesties en gevoeligheden sterk beïnvloede verkiezingsuitslagen meer en meer plaats maakten voor uitslagen bepaald door de sociale achtergronden van de bevolking van een district als geheel.

De Nederlandse politieke kaart had in de periode 1897-1913 in menig opzicht al een vertrouwd aanzien. Op een betrekkelijk stabiele ondergrond van godsdienstige onderscheidingen en stad-landverschillen ontwikkelden zich zonder veel oppositie een rooms-katholiek machtsblok en met veel meer moeite en strijd een protestants machtsblok, vooral op het platteland. In een aantal districten hebben katholieken en orthodox-protestanten elkaar nodig om de meerderheid te behalen. Men heeft elkaar klaarblijkelijk soms, maar niet overal waar dit in beginsel mogelijk was geweest, vrij geruisloos gesteund. De vestiging van een bestendig confessioneel blok was in deze periode al een eindweegs voortgeschreden. Vooral in vrijzinnig Nederland en, voor een deel daarmee overlappend, in de stedelijke districten, hebben liberalen en sociaal-democraten in deze jaren in

toenemende mate verbeteren om de overhand gestreden. Deze strijd is in 1913 nog geenszins beslist ondanks de grote overwinning van de sociaal-democraten in dat jaar. Stelselwijziging en kiesrechtuitbreiding brachten met zich mee dat dit conflict vanaf 1918 in geheel andere omstandigheden voortging, waarbij de sociaal-democraten in dit deel van Nederland verder de overhand kregen.

Literatuur

- Albrecht, M., *De invloed van het kiesstelsel op de samenstelling van de volksvertegenwoordiging en op de vorming van de regering*, Amsterdam 1960.
- Daalder, H., Political elites and democratization: pluralism and segmentation in the Netherlands (1848-1940), in; C.B. Wels (red.), *Vaderlands verleden in veelvoud*, 2e dr., p. 162-187, Den Haag 1980.
- Kiezersstatistiek/Verkiezingsstatistiek, Bijdragen tot de statistiek van Nederland*, Den Haag, 1902, 1905, 1909, 1913.
- Parlement en Kiezer*, jaarboekje, 1912/1913 en 1913/1914, Den Haag 1912, 1913.
- Ramaer, J.C., *Religie in verband met politiek in Nederland*, Groningen 1909.
- Statistiek der Tweede-Kamerverkiezingen over de jaren 1901, 1905, 1909 en 1913*, samengesteld door W.C. de Marion, Den Haag 1914.
- Stoppenburg, C.M., *Het geografisch patroon der politieke verhoudingen in Nederland 1897-1913*, Doctoraalscriptie, Amsterdam 1984.
- Stoppenburg, C.M., en H.H. van der Wusten, *Protestants Nederland in de jaren twintig*, interne notitie SGI, Amsterdam 1986.
- Taylor, P.J., en R.J. Johnston, *Geography of elections*, New York 1979.
- Tijn, T. van, The party-structure of Holland and the outer provinces in the nineteenth century, in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann, *Britain and the Netherlands IV*, Den Haag 1971.
- Verhoef, J., Kiesstelsels en politieke samenstelling in Nederland 1888-1917, *Acta Politica*, 1971, p. 261-268.
- Verhoef, J., The rise of national political parties in the Netherlands 1888-1913, *International Journal of Politics*, 1974, p. 207-221.

Commentaar en discussie

Voorbij The American voter

B. Niemöller en C. van der Eijk

Alhoewel de beroemde onderzoeker van kiesgedrag André Siegfried zijn *Tableau des partis en France* bijna 25 jaar na Ramaer's *Religie in verband met politiek in Nederland* publiceerde, verkeerde hij niet in een jubelstemming met betrekking tot het bereikte niveau van zijn analyses. In tegendeel is men na het lezen van zijn voorwoord geneigd te zeggen: kiezersonderzoek is niet onmogelijk maar een hels karwei:

'Beaucoup de gens, même en France, pensent de notre politique ce qu'Hamlet dit de la vie: "It is a tale, told by an idiot, full of sound and fury, signifying nothing". Je préfère Goethe quand il écrit: "L'Enfer même a ses lois". La politique peut donc avoir les siennes' (Siegfried, 1930: 1).

Dat het inderdaad mogelijk is ordescheppend te werk te gaan, bleek weer een kwart eeuw later bij het verschijnen van de Michigan studies: gestuurd door een ordenend principe, de zogenaamde 'funnel of causality', werden vrijwel alle bekende en minder bekende begrippen uit het kiezersonderzoek in één theoretisch kader ondergebracht. Natuurlijk waren daarmee niet alle problemen rond de verklaring, c.q. voorspelling van kiezersgedrag opgelost, maar ruim 85% van het Amerikaanse electoraat gedroeg zich bij verkiezingen volgens de door Campbell c.s. opgestelde theorie en dat was '... actually larger than the percentages of voters in these samples who were able before the election to predict correctly their own behavior' (Campbell c.s., 1960: 74). Uiteraard dient men de caballistiek niet te ver door te voeren, maar het kan geen kwaad nu, weer 25 jaar later, de balans weer eens op te maken in de verwachting ten minste enige toegevoegde waarde te kunnen constateren. Nu is een evaluatie van het electorale onderzoek van de laatste 25 jaar beslist geen sinecure. Na de *American voter* werden we geconfronteerd met een explosieve groei van het aantal onderzoekers, hun output, de beschikbare methoden en technieken, datasets, rekenmiddelen, en onderzochte politieke culturen die tot overmaat van ramp in versneld tempo aan ingrijpende veranderingen onderhevig waren. Daarmee is tevens het grote belang van het in kaart brengen van 'the